

Slip kommaerne fri, det er forår

Ole Ravnholt
Dansk Sprognævn

Mot gemensamma mål

*Låt oss, om vi bara tål
, få en snaps till varje mål
, ty vi önskar; vart vi än må
komma, komma fram til skål.*
Text: Henrik Huldén.
Melodi: ”Lilla vackra Anna”.

1. Indledning

Det følgende er inspireret af udviklingen i svensk kommateringspraksis gennem de sidste ca. 100 år. Derfor har jeg planket titlen fra en svensk film af Tage Danielsson fra 1975: *Släpp fångarne loss, det är vår!* Og mementoet (for det er ikke et motto) er en svensk snapseviser ”Skapad efter den nordiska konferensen ’Mot gemensamma mål’ (2003), där det danska kommateringssystemet ”Sæt nyt komma” hade presenterats. Här säts kommana genom att man sjunger dem” (Grünbaum & Hellsten 2005:29). Visen bliver ofte sunget ved festmiddagen ved de nordiske sprognævns møder, og den minder os både om at vores nordiske sprognævns kolleger synes at dansk kommatering er vildt underlig, og om at de ikke forstår at danskerne kan gå så højt op i kommatering som vi gør. De gør nar af os – og med rette, synes jeg.

Dansk Sprognævn har siden 1996 anbefalet tegnsætningsregler der ville reducere antallet af kommaer drastisk, og nævnet har siden oprettelsen i 1955 overvejende anvendt pausekomma, nyt komma,

kommatering uden startkomma i sine publikationer, undtagen Retsskrivningsordbøgerne fra 1955 og 1986, der brugte grammatisk komma. Anbefalingen har ikke haft større effekt, og den har vakt politisk modstand i en sådan grad at nævnet i 2003 følte sig foranlediget til at lægge de to tidligere kommasystemer sammen i ét med en valgfrihed foran ledsætningerne. I Norge har sætningskommatering aldrig haft en stærk position, i hvert fald ikke efter afslutningen af 400-års-natten. Og i Sverige har tegnsætningspraksis udviklet sig sådan i de sidste ca. 100 år at startkommaerne gradvis er forsvundet, ikke ved dekret fra sprognævn eller andre autoriteter, men simpelt hen ved at de skrivende er holdt op med at sætte dem. Man kan måske se spæde tegn på en lignende udvikling her, men der forlanges officielt konsekvens i valget mellem to rigide kommasystemer, og det fremmer næppe sagen. Sprognævnet står derfor i det dilemma at der for tiden ikke kan ses nogen udvikling i den retning man har ønsket sig.

Henrik Galberg Jacobsen bemærker i efterskriften til sin doktorafhandling om retsskrivningens historie (Jacobsen 2010:1110ff) at det er en udbredt opfattelse at der bør være faste og detaljerede regler for tegnsætning, og at Sprognævnet har arbejdet ud fra den forudsætning. Det er karakteristisk at Jacobsens redegørelse for kommateringens historie både her og andre steder (Jacobsen 1989, 2001) lægger vægt på udviklingen i de officielle regler og vejledninger, ikke på udviklinger i kommateringspraksis, bortset fra at et af de vigtige argumenter for at afskaffe startkommaer er at sprogbrugerne jo alligevel ikke kan finde ud af at sætte dem korrekt. Det samme gælder Aage Hansens bog om ”Pausekommaet” (Hansen 1957), der ganske vist giver eksempler på forfattere hvis kommateringspraksis ikke følger de officielle regler for grammatisk kommatering, men her som regel ledsaget af en beklagelse over at de alligevel ikke sætter korrekt pausekomma – og en version af teksten med pausekommaer efter Aage Hansens system: Sådan skulle det have været gjort.

Jacobsen foreslår at der er to mulige løsninger på Sprognævnets dilemma, nemlig at man enten viderefører varianten uden startkomma, stadig med et grammatisk baseret regelgrundlag, men med nogle lempelser der får det til at ligne pausekommaet, eller at man nøjes med en fast regel om at der skal sættes opremsningskomma, suppleret med

en vejledning der giver mulighed for at sætte lidt flere kommaer, igen sådan at resultatet kan komme til at minde om pausekomma. Begge forslag forudsætter en opblødning af holdningen til kommaerne, både i offentligheden og i Sprognævnet. Jeg foreslår en tredje løsningsmulighed, nemlig at kravet om konsekvens bør opgives, og at de to systemer på længere sigt bør have en mindre rigid formulering end nu, bl.a. sådan at det bliver muligt at sætte pausekomma. Det forudsætter en opblødning af nævnets hidtidige holdninger; jeg håber at det kan medvirke til at opbløde holdningerne i offentligheden.

2. Markeringen af ledsætningers kohæsivitet

Henrik Jørgensen har i en artikel fra 2008 fremsat den hypotese at udviklingen i anvendelsen af ledsætninger i de sidste godt 100 år har ført til at antallet af ledsætninger generelt er faldet, mens antallet af ledsætninger af de typer hvor traditionel, grammatisk kommatering med startkommaer er særlig skadelig for forståelsen, er vokset, i hvert fald relativt. Det skulle indebære at grammatisk kommatering er blevet stadig mere dysfunktionel. Det lykkedes (desværre) ikke at bekræfte hypotesen i den undersøgelse Jørgensen foretog (deraf artiklens titel: *Et mislykket eksperiment*). Materialet var ret lille, kun seks tekster (tre som er mere end hundrede år gamle, og tre nyere), så man kan måske hævde at den heller ikke afkræfter den endeligt. Men artiklen udvikler nogle kriterier for ledsætningers kohæsivitet som kan bidrage til at forstå udviklingen i kommateringspraksis i Sverige, hvor de fleste startkommaer som nævnt er forsvundet i løbet af de sidste 100 år.

Det der ifølge Jørgensen afgør startkommaernes skadelighed i forhold til forskellige typer af ledsætninger, er tydeligheden i markeringen af ledsætningernes kohæsivitet, sådan at startkommaer er mindst skadelige ved ledsætninger med tydelig markering af kohæsivitet, og mest ved ledsætninger hvor kohæsiviteten er mindre tydeligt markeret. Tydeligheden afgøres af to forhold, nemlig ”styrken af kataforiske elementer i oversætningen” og ”styrken i markeringen af ledsætningsindledningen” (Jørgensen 2008:69). De to forhold peger i hver sin retning: De kataforiske elementer peger nedad på undersætningen, og ledsætningsindlederne opad på oversætningen, ofte ved at specificere undersætningens relation til oversætningen.

Det bør tilføjes at ledsætningsindlederne ikke bare markerer ledsætningens kohæsion og relation til oversætningen, men også dens afgrænsning. Parentetiske ledsætninger kan ikke konstrueres uden konjunkional eller en anden stærk markering af indledningen (Hansen og Heltoft 2011:1521):

1. a. Den forskel jeg lige har defineret, ...
- b. Denne forskel, som jeg lige har defineret, ...
- c. Den forskel(,) som jeg lige har defineret, ...
- d. Jeg tror det er rigtigt (at) han ikke kommer i morgen.
- e. Jeg tror det er rigtigt – at han ikke kommer i morgen, altså.

1. a. kan ikke være parentetisk fordi der mangler et konjunkional, 1.b. kan kun være parentetisk, for korrelatet (som i dette tilfælde er det ”kataforiske element i oversætningen”) er unikt identificerende – og her er der obligatorisk konjunkional, og 1. c. kan være parentetisk eller ikke-parentetisk, alt efter prosodien (og tegnsætningen, hvis man sætter ordentlige kommaer). 1. d. er ikke parentetisk, og konjunktionalet kan udelades; hvis den læses som parentetisk (1. e.) har den obligatorisk konjunkional.

Parentetiske ledsætninger er uden for oversætningens syntaktiske og prosodiske struktur, og derfor kan der ikke være et stærkt kataforisk element i oversætningen (men nok et svagt, fx et korrelat, der muliggør, men ikke kræver en udfyldning). Her er det med andre ord ledsætningsindlederne alene der bærer den kohæsive funktion at specificere undersætningens relation til oversætningen, men de har samtidig også den samme funktion som kommaerne, nemlig at vise ledsætningens afgrænsning. Hvis vi regner med at konjunkionalerne også har denne funktion i de ikke-parentetiske ledsætninger, så er forklaringen på at startkommaerne er mest generende når ledsætningsindledningen er svagt markeret, altså snarere den at ledsætninger uden konjunkional er så stærkt kohæsive i sig selv at det er overflødigt (og generende) at markere indledningen.

Bestemmende relativsætninger er del af et led i oversætningen hvis determinator fungerer som kataforisk markør. Traditionelt er der

krav om at determinatoren skal være demonstrativ, dvs. foranstillet og trykstærk (1. a. og 1. c. – hvis den læses som bestemmende). Men mange klarer sig med almindelig bestemthed, altså en mindre stærk kataforisk markør, også ved bestemmende relativsætninger. Indledningen er normalt svagt markeret, eller slet ikke:

2. Forskellen (som) jeg snakker om, ...

Ikke-parentetiske nominale ledsætninger er valensbundne, dvs. styret af verber eller verbalsubstantiver der kræver objekt, ofte et ledsætningsformet objekt, og derfor er den kataforiske kohæsivitet relativt stærkt markeret. Indledningen kan være svagt markeret, for der behøver ikke at være en konjunktion (*om* kan dog ikke undværes):

3. a. Jeg ved ikke om han kommer i morgen.
b. Jeg tror (at) han kommer i morgen.

Adverbielle ledsætninger forudsætter ikke nødvendigvis kataforiske elementer i oversætningen, men de har specifikke markører som indledning, og kohæsiviteten (og sætningsgrænsen) er derfor relativt stærkt markeret.

4. a. Jeg går når han kommer.
b. Han kommer kun hvis hun bliver væk.

Kløvningssætninger har ikke specifikke indledere, og har derfor ingen stærkt markeret kohæsion, men oversætningen har en specifik konstruktion med stærk kataforisk funktion.

Jørgensens konklusion er at startkommaer er mere skadelige ved bestemmende relativsætninger og ved kløvningssætninger end ved nominale og adverbielle ledsætninger. Jeg bemærker at startkommaer, alt andet lige, også er mere generende ved ledsætninger uden stærkt markeret indledning end ved ledsætninger med.

3. Udviklingen i svensk kommatering i 1900-tallet

Jeg kender ikke til nøjere redegørelser for udviklingen i norsk, men den svenske udvikling er ret grundigt beskrevet af Lars-Johan Ekerot

i en artikel fra 1991 om *Satskommatering och tydlighetskommatering. Ett bidrag til den svenska kommateringens 1900-talshistoria*. Ekerot betegner udgangspunktet for udviklingen som ”rigid satskommatering” og eksemplificerer med et lille uddrag fra Selma Lagerlöfs ”Gösta Berlings Saga” fra 1891. Begyndelsen på udviklingen hen imod den nu fremherskende ”tydlighetskommatering” vises med en leder fra Dagens Nyheter (DN) fra 1890, altså samtidig med Lagerlöf. Ekerot gør opmærksom på at den rigide variant af sætningskommatering er identisk med det vi herhjemme traditionelt kalder grammatisk kommatering, mens pausekommaet (som endnu var officielt da han skrev artiklen i 1991) svarer til svensk tydelighedskommatering. Efter retningslinjerne for tydelighedskommatering sættes der komma ved sideordnede helsætninger medmindre de er ganske korte, ved ”längre og självständigare” adverbialsætninger, ved parentetiske relativsætninger, men ikke ved bestemmende (”nödovendiga”), og ikke ved nominalsætninger, som jo er nödvendige pga. valensforholdene. Tydelighedskommaer sættes med andre ord nogenlunde samme steder som ved pausekommatering, nyt komma eller kommatering uden startkomma, men til forskel fra nyt komma og kommatering uden startkomma, er grundlaget ikke formuleret primært syntaktisk, men mere intuitivt og mere pragmatisk. Og i övrigt bemærker Ekerot at udviklingen allerede i 1991 går i retning af også at afskaffe slutkommaer – hans eksempel er fra Jan Guillous roman *Coq Rouge*.

Ekerot bemærker at DN-lederen illustrerer

ett högst normalt fenomen vid språklig förändring: att slutresultatet av en diakron utveckling från tidpunkten A til tidpunkten B förekommer som synkron variant vid tidpunkten A. (1991:33)

Men han siger også at DN-lederen er en undtagelse fra den almindelige praksis i slutningen af 1800-tallet, og at den svenske udvikling derfor ”verkligen innebär en rörelse från satskommatering till tydelighetskommatering” (ibid:33). Med andre ord kan ”[d]en rigida satskommatering ... ses som de ramar inom vilka förändringen skett” (ibid:33). Det er en væsentlig forskel i forhold til Danmark at svenske

tegnsetningsvejledninger, som dengang næppe har været officielle, altid (dvs. i hvert fald siden 1870'erne) har tilladt at man indenfor systemet kunne udelade kommaer, også selv om vejledningerne tager udgangspunkt i den rigide sætningskommatering, som altså aldrig har været fuldstændig rigid, men i praksis altid mere eller mindre ”modificeret” med undtagelser af forskellig slags (Ekerot:32). Kommateringen i DN’s leder var derfor ikke i direkte strid med en forskrift, selv om den var afvigende i forhold til den samtidige praksis.

Ekerot har undersøgt kommateringspraksis hos tre skribenter som deltog i en litterær fejde, Strindbergfejden, i 1910-11. Undersøgelsen viser at der er ganske stor variation, men også at alle tre anvender mere eller mindre modificeret, altså ikke rigid sætningskommatering. Sammenfattende viser undersøgelsen at

(a) det finns en naturlig väg från den rigida satskommateringen till den nu gängse tydlighetskommateringen, så att vissa kommateurer faller före andra, och (b) att detta sammanhänger med att tydlighetskommateringen i grunden styrs av naturliga grammatiska principer ... Framväxten av tydlighetskommateringen har därför starka drag av vanlig ”spontan” språkutveckling. (1991:34).

Det fremgår af tabel 1 at de tre undersøgte skribenter gennemgående sætter komma ved sideordnede helsætninger der er forbundet med *men*, men at kun A lige så konsekvent gør det samme når de er forbundet med *och*. Imellem helsætninger sættes der altså efter alt at dømme færre kommaer i de tilfælde hvor der er en tæt meningsmæssig sammenhæng, og hvor kommaet derfor kunne forstyrre kohæsionen. Det generelle billede er i øvrigt at der sættes færrest kommaer ved de ledsætninger som ifølge Henrik Jørgensen (2008) har svagt markeret kataforisk kohæsivitet, og, alt andet lige, også at der er færre kommaer ved ledsætninger der ikke har stærkt markeret indledning. A har næsten altid komma ved adverbialsætninger, men når han ikke har det, er sætningen altid nødvendig, altså valensbunden. C sætter kun sjældent komma ved nødvendige adverbialsætninger – B findes der ikke tal for.

Ekerot, tekster fra 1910-11

	A	B	C
samordnede helsætninger med <i>men</i>	96 %	100 %	100 %
samordnede helsætninger med <i>och</i>	96 %	85 %	55 %
adverbialsætninger	91 %	n/a	61 %
relativsætninger med pronomen (<i>som</i> regnes som relativpronomen i svensk, OR)	94 %	72 %	38 %
relativsætninger uden pronomen	31 %	8 %	0 %
relativsætninger med bestemt pronomen som korrelat	50 %	11 %	0 %
relativsætninger med bestemt substantiv som korrelat	95 %	67 %	8 %
emfatisk omskrivning (dvs. kløvning, OR)	42 %	16 %	0 %
emfatisk omskrivning (dvs. kløvning, OR) med uindledt relativsætning	0 %	0 %	0 %
nominalsætninger med <i>att</i>	52 %	50 %	11 %
uindledte nominalsætninger (B har ingen, A og C kun få)	0 %	-	0 %
øvrige nominalsætninger	25 %	20 %	0 %

Tabel 1: Kommateringspraksis hos Strindbergkombattanterne
(sammenstillet af Ole Ravnholt på grundlag af Ekerot 1991:44-52).

4. Undersøgelser af udviklingen i Danmark

Der findes ikke danske undersøgelser af kommateringspraksis der svarer til Ekerots. Selv om Aage Hansens bog om pausekommaet (1957) giver eksempler fra forfattere der bruger pausekommatering, eller hvis praksis peger i den retning, er bogen mere en indføring og vejledning i pausekommatering, og de korte historiske afsnit drejer sig mere om udviklingen i regelsættet end om praksis. Karl Hårbøl har i en artikel om ”Kommaer i praksis” (1993) registreret hvilke og hvor mange fejl i anvendelsen af grammatisk komma der forekommer i 13 danske sagprosattekster udgivet omkring 1990, og den kan måske indirekte give et fingerpeg om forholdene her i landet. Hårbøl regnede

i udgangspunktet med 7 fejltyper, men nogle af disse blev underopdelt (mærket med * og **) sådan at der i alt er 12, nemlig således (forkert udeladte kommaer er markeret med ^, forkert satte kommaer med ^):

- a) Manglende komma foran ledsætning, fx
Jeg synes ^fodbold er smukt.
- a*) Manglende komma efter indskudt ledsætning, fx
Huset, hvor aktiviteterne skal foregå ^ er nu færdigt.
- a**) Manglende komma efter indledende ledsætning, fx
Da han for mange år siden skrev sin bog ^ var forholdene helt anderledes end i dag.
- b) Komma efter ikke-sætningsformet led i sætningsspids, fx
For at afværge misforståelser ^ vedlægger vi det ændrede cirkulære.
- c) Kommafejl i hv-sætning, hvor kun det såkaldte idiotkomma ... er sat, fx
De faktiske forhold har betydning for ^ hvilke regler ^ der skal anvendes.
- c*) Kommafejl i hv-sætning, hvor der både er ”idiotkomma” og komma foran hv-ordet, fx
Det er svært at afgøre, hvor meget mening ^ der er i hans udtalelser.
- d) Fejl i forbindelse med ledsætningskonjunktion ... , fx
Reglerne gælder ^ uanset ^ om man kender dem.
- e) Fejl i apposition ... , fx
Den engelske adfærdsforsker ^ Desmond Morris ^ sammenligner træneren med en heksedoktor.
- f) Komma foran infinitivs-at (og foran og at, for at o.l.), fx
Det viste sig umuligt ^ at få sagen tilstrækkeligt oplyst.
Han studerede brochurerne ^ for på den måde at få et overblik over markedet.
- g) Andre typer kommafejl ...
- g*) Manglende komma foran en helsætning, som følger umiddelbart efter en anden (men hvis den forreste af de to helsætninger slutter med en ledsætning uden efterfølgende komma, regnes den med under type a^{*1}), fx
Der går en bus hvert 7. minut ^ og den starter fra endestationen.

¹ Det forekommer mig lidt misvisende. En ledsætning der står sidst i en helsætning, bør strengt taget ikke regnes for indskudt, og derfor burde man vel have regnet med at det manglende komma var det der skulle stå efter helsætningen – det er ganske vist samme sted. Men Hårbøl anvender tilsyneladende begrebet ’indskudt’ om alle ikke-indledende ledsætninger der slutter før helsætnings slutning, og her altså i yderligere udvidet forstand: før periodens slutning.

g**) Komma foran en sætningsdel, der ikke er formet som en sætning, og som ikke kan opfattes som et parentetisk indskud (komma foran en sætningsdel, som indledes med et infinitivs-at, regnes med under f), fx *Sagsbehandlingen skal fremover på en anden måde ^ og beslutningerne have et andet indhold.*²

Resultatet af Hårbøls registrering fremgår af tabellerne 2 (med absolutte tal) og 3 (med procenttal). Der findes desværre ikke oplysninger om det mulige antal korrekte kommaer for hver fejltipe, kun samlet for hver tekst. Derfor kan man ikke se om antallet af fejl af en bestemt type er relativt stort eller relativt lille i forhold til det mulige antal korrekte kommaer, kun om det er stort eller lille i sammenligning med antallet af samme fejl i de andre tekster. Fx er det fristende at sige at der er relativt mange fejl af type a, udeladelse af komma foran ledsætning, for de udgør godt 40 % af det samlede antal fejl, men der skal jo sættes mange kommaer foran ledsætninger, og vi ved ikke hvor mange korrekte der kunne have været her. I denne artikels sammenhæng forsøger jeg at tolke Hårbøls resultater ud fra de typer af afvigelser der forekommer, og det, heldigvis fyldige, men desværre ikke komplette, eksempelmaterialer der gives.

Registreringen omfatter, som det fremgår, ikke alene fejl i sætningskommatering, men i kommatering i alle former, og de afvigende sætningskommaer er ikke fordelt efter ledsætningstype som hos Ekerot. Undersøgelsens interesse er som nævnt at vise hvor mange fejl der er, ikke hvordan tegnsætningspraksis er. Det gennemsnitlige antal fejl i procent af antallet af mulige korrekte kommaer er 7,7 %, varierende mellem 2,2 % og 17,0 %.

² Det eksempel Hårbøl giver her, er korrekt kommateret efter reglen i RO 1986, § 48.1 (RO 2012, § 48.6) om kommatering ved ufuldstændige helsætninger. Det samme gælder desværre også enkelte af de fejl der opregnes i eksemplerne på s. 113f. Antallet af fejl af type g**) er derfor usikkert, men uden tvivl overvurderet.

fejlstype	tekst	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	i alt
A		76	49	41	13	5	16	5	12	11	10	8	5	8	259
a*		12	9	7	1	0	1	1	4	0	2	1	0	0	38
a**		8	3	8	3	0	4	2	0	1	2	0	0	0	31
B		4	3	0	3	0	2	1	2	0	3	0	3	2	23
C		5	4	1	1	0	0	3	1	0	0	1	0	0	16
c*		4	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	2	0	11
D		0	3	0	0	0	1	2	0	0	1	1	0	0	8
E		1	0	1	1	2	1	0	3	2	0	0	1	0	12
F		3	2	0	0	0	0	1	0	0	2	3	0	0	11
G		0	51	1	12	13	1	10	6	10	5	1	0	1	111
g*		3	14	4	10	0	1	0	0	7	0	0	0	5	44
g**		2	10	1	8	1	2	3	1	1	5	0	6	2	42
antal fejl		118	148	65	52	22	30	29	30	32	30	15	17	18	606
antal mulige korrekte		693	927	494	692	331	544	544	608	615	667	398	578	816	7907

Tabel 2: Fordeling af kommafejl på fejlstyper og tekster (sammenstillet af Ole Ravnholt efter Hårbøl 1993).

tekst fejltipe	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	i alt
A	11,0 %	5,3 %	8,3 %	1,9 %	1,5 %	2,9 %	0,9 %	2,0 %	1,8 %	1,5 %	2,0 %	0,9 %	1,0 %	3,3 %
a*	1,7 %	1,0 %	1,4 %	0,1 %	0,0 %	0,2 %	0,2 %	0,7 %	0,0 %	0,3 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,5 %
a**	1,2 %	0,3 %	1,6 %	0,4 %	0,0 %	0,7 %	0,4 %	0,0 %	0,2 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,4 %
B	0,6 %	0,3 %	0,0 %	0,4 %	0,0 %	0,4 %	0,2 %	0,3 %	0,0 %	0,4 %	0,0 %	0,5 %	0,2 %	0,3 %
C	0,7 %	0,4 %	0,2 %	0,1 %	0,0 %	0,0 %	0,6 %	0,2 %	0,0 %	0,0 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,2 %
c*	0,6 %	0,0 %	0,2 %	0,0 %	0,3 %	0,2 %	0,2 %	0,2 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,3 %	0,0 %	0,1 %
D	0,0 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,2 %	0,4 %	0,0 %	0,0 %	0,1 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,1 %
E	0,1 %	0,0 %	0,2 %	0,1 %	0,6 %	0,2 %	0,0 %	0,5 %	0,3 %	0,0 %	0,0 %	0,2 %	0,0 %	0,2 %
F	0,4 %	0,2 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,2 %	0,0 %	0,0 %	0,3 %	0,8 %	0,0 %	0,0 %	0,1 %
G	0,0 %	5,5 %	0,2 %	1,7 %	3,9 %	0,2 %	1,8 %	1,0 %	1,6 %	0,7 %	0,3 %	0,0 %	0,1 %	1,4 %
g*	0,4 %	1,5 %	0,8 %	1,4 %	0,0 %	0,2 %	0,0 %	0,0 %	1,1 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,6 %	0,6 %
g**	0,3 %	1,1 %	0,2 %	1,2 %	0,3 %	0,4 %	0,6 %	0,2 %	0,2 %	0,7 %	0,0 %	1,0 %	0,2 %	0,5 %
i alt	17,0 %	16,0 %	13,2 %	7,5 %	6,6 %	5,5 %	5,3 %	4,9 %	5,2 %	4,5 %	3,8 %	2,9 %	2,2 %	7,7 %

Tabel 3: Procentvis fordeling af kommafejl på fejltyper og tekster (sammenstillet af OR efter Hårbøl 1993).

Når man ser på eksempelmaterialet, virker det ikke altid som om der er stor konsekvens i afvigelserne, men der ser ud til at være forskel på de forskellige forfatteres praksis. Man må derfor regne med at en del af afvigelserne skyldes vankundighed, fx manglende evne til at finde ledsætningers grænser, formodentlig især deres slutning, som jo sjældent er stærkt markeret – til forskel fra indledningen, der ofte vil være markeret med et konjunkional. Og kryds og bolle peger jo ikke på sætningens grænser. Alligevel vil jeg, med risiko for at overfortolke, forsøge at argumentere for at den generelle tendens i afvigelserne kan være motiveret af en sprogforførmelse – næppe et regelsæt! – der peger i retning af den der ligger til grund for pause- og andre tydelighedskommaer. Eller med andre ord at den kommateringspraksis vi ser her, er et resultat af modstridende kræfter, nemlig et autoritativt og rigidt regelsæt, ikke modificeret som i Sverige, overfor en sprogforførmelse der ikke altid svarer til regelsættet, men som heller ikke er stærk nok til at sætte sig konsekvent igennem overfor autoriteten.

Under type a, manglende komma foran ledsætning, finder man i eksempelmaterialet næsten ingen parentetiske relativsætninger (måske én), men en del bestemmende:

Det ^ som forårsager udbændthed i organisationer; ...

Og en del af disse har hverken konjunkional eller *der*:

Det var måden ^ Beckenbauer bevægede sig på, ...

I de givne eksempler er slutkommaet tilsyneladende aldrig udeladt. Under type a*, manglende komma efter indskudt ledsætning, finder man både parentetiske og bestemmende relativsætninger uden slutkomma, men kommaet foran relativsætningen er aldrig udeladt i disse eksempler:

det, vi mennesker tænker på som information ^ er netop noget ...

Udeladelsen af komma foran bestemmende relativsætninger under type a peger klart i den retning jeg forventer (og den er korrekt efter pausekommareglerne, RO 1986, § 55), mens udeladelsen af kommaer efter relativsætninger med startkomma snarere peger på problemer

med at identificere sætningens slutning, for forventningen må være at startkommaer ved (bestemmende) relativsætninger skal forsvinde før slutkommaer, og det er ikke sket her. Tilsvarende ved andre ledsætninger, i hovedsagen nominale:

Kan man finde ud af ^ om en eller anden bestemt sætning kan udledes eller ej?

Type a** er manglende komma efter et sætningsformet fundament:

Hvad angår produktionsrelationerne ^ er ejendomsretten til produktionsmidlerne kollektiv ...

Type b er komma efter et ikke-sætningsformet fundament:

En storartet måde at afvægne sig på uden risiko for at blive for tyk ^ er at tage et ophold på et vegetarisk kursted ...

Eksemplerne under b er ukorrekte efter reglerne for grammatisk komma, men de har korrekt pausekomma, for de kan alle begrundes med at fundamentet er forholdsvis tungt (omend ofte knap så tungt som i eksemplerne i RO 1986, § 56). Tyngden kalder naturligvis også på komma i eksemplerne under a**, men der er de altså udeladt, måske pga. problemer med at finde sætningens grænse.

Type c er kommaer i hv-sætninger der ikke er sat foran hv-leddet, men til højre for det ("idiotkommaer", RO 1986, § 47.1; RO 2012, § 50.6):

Tænk dog på ^ hvor mange fodboldkampe ^ der bliver spillet over hele verden.

type c* er de tilfælde hvor der foruden idiotkommaet også er sat komma foran hv-leddet:

... det er vanskeligt at sige, hvem af os ^ der er mest avanceret på dette område ...

Type d er kommaer der ikke er sat foran "et led i den overordnede sætning (der) betydningsmæssigt og rytmisk hører nøje sammen med

bisætningen” (RO 1986, § 49; tilsvarende RO 2012, § 50), men til højre for det:

... mere og mere begejstrede ^ efterhånden ^ som de naturlige instinkter begynder at vågne op ...

I c og d er der altså hverken for mange eller for få kommaer, men ét der er placeret forkert, i c* suppleret med det der skal være der. Her er det vanskeligt at få øje på nogen anden tendens end forvirring. Man kan bemærke at det der kommer efter det forkerte komma, normalt ligner en relativsætning.

Eksemplerne på fejl under type g*, manglende komma foran helsætning, og type g**, komma foran ikke-parentetiske, ikke-sætningsformede sætningsdele, kan i en del tilfælde siges at være begrundede. Under type g* er sætningerne ofte ret nært sammenknyttet semantisk, og det kan begrunde at der ikke sættes komma:

Det havde det været i årtier ^ og sådan blev det ved i årtier.

Under type g** finder man (foruden de tilfælde hvor kommaet ikke er forkert, se note 2) en del tilfælde hvor der sættes komma imellem led der er relativt selvstændige og relativt tunge, altså heller ikke helt ubegrundet:

... vil man uvilkårligt betragte disse som værende til en vis grad 'umennesker' ^ og derfor betegne dem med ord, som angiver visse umenneskelige eller undermenneskelige træk.

Type f, komma foran infinitivs-at m.m., ligner g**. Kommaet kan være udløst af *at*'et, men i en del tilfælde er infinitiven ret selvstændig, og kommaet derfor ikke helt ubegrundet:

De finder det alt for vanskeligt både at skulle lave mad til familien ^ og at passe en personlig kur.

Type g er meget blandet, så den ser jeg bort fra. Type e er kommafejl ved appositioner og derfor ikke relevant for diskussionen om sætningskommaer; den ser jeg også bort fra.

5. Udviklingen i de officielle danske tegnsætningsvejledninger

De officielle danske retskrivningsvejledninger har altid forlangt konsekvens i kommateringen. Vi har ganske vist to systemer, men du skal holde dig til det ene, ingen sammenblandinger. Hvis det synspunkt havde været fremherskende i Sverige, ville det have betydet at ingen af Ekerots tre skribenter satte korrekt komma, for de har alle tre brugt mere eller mindre modificeret sætningskomma, dvs. sætningskomma med fakultative undtagelsesregler der i forskellig grad peger frem mod tydelighedskommaet.

Da syvende udgave af Saabys Retskrivningsordbog udkom i 1918, var der for første gang en retskrivningsvejledning ved siden af selve ordbogen i den officielle danske retskrivningsordbog. Ordbogen var autoriseret og vejledningen godkendt af Undervisningsministeriet. I indledningen til afsnittet om tegnsætning står der:

Tegnsætningen følger dels det lydlige Princip, at man sætter Tegn, hvor man i Talen gør Ophold, dels det grammatiske Princip, at man sætter Tegn mellem visse Ordgrupper, som hver for sig danner en grammatisk Enhed, først og fremmest mellem Sætninger. (...) Det staar Skolerne frit for at følge, hvilket af de to Systemer de vil, naar blot der indøves et virkeligt Interpunktionssystem. (RO 1918, § 50).

Det er dog kun det grammatiske princip der beskrives nærmere, det lydlige (senere kendt som pausekomma) nævnes ikke i de følgende paragraffer, og det fremgår klart at der egentlig er tale om to forskellige systemer, ikke bare om to principper der kan gives forskellig vægt. Kommareglerne var af begrænset omfang: 5 sider i alt, § 58, der handler om de tilfælde hvor kommaet skal flyttes til venstre, fyldte 1 side.

Først i den Retskrivningsordbog der blev udgivet af Dansk Sprognævn i 1955 kom der en lidt mere udfoldet vejledning i pausekommatering med i den officielle retskrivningsordbog. Her står der i indledningen til afsnittet om tegnsætning (RO 1955, § 34) at ”man kan ... vælge mellem grammatisk kommatering og pausekommatering” – altså heller ingen mellemveje her. Kommareglerne fyldte 3½ side, heraf 1 om pausekomma; § 40, der flytter kommaer mod venstre: ¾ side.

Vejledningen i pausekommatering blev først for alvor udfoldet i Retskrivningsordbogen, 1. udgave, 1986. I indledningen til afsnittet om tegnsætning står der:

Reglerne for de forskellige tegn er heller ikke af samme art. Ved nogle tegn – fx ved det grammatiske komma og ved spørgsmålstegnet – er der tale om helt faste regler for, hvornår man skal sætte tegn, og hvornår man ikke skal. Ved andre tegn – fx ved pausekommaet og ved tankestregen – er der tale om regler, der giver en udstrakt grad af valgfrihed, og som i højere grad har karakter af råd eller tilbud end af påbud. (RO 1986, § 40).

Igen er det klart at der er tale om to adskilte kommasystemer, ét med faste regler, og ét med større valgfrihed. Indledningen til afsnittet om kommatering understreger at der skal vælges:

Det er valgfrit om man vil følge reglerne for grammatisk komma, eller om man vil følge reglerne for pausekomma, men man bør følge samme system inden for den samme tekst. (RO 1986, § 45).

I 1986 fyldte kommareglerne 18¾ side, heraf 7 om pausekomma; § 49, der flytter kommaer mod venstre: 1 side.

Hverken i 1955 eller 1986 var der nogen anbefaling af det ene eller det andet system, men i begge var der brugt grammatisk komma i retskrivningsreglerne. I andre publikationer fra Sprognævnet blev der oftest brugt pausekomma.

I 2. udgave af Retskrivningsordbogen (RO 1996) blev pausekommaet afløst af det nye komma, som blev anbefalet og nu også brugt i retskrivningsreglerne, mens det grammatiske komma fortsatte under navnet traditionelt komma. Begge slags kommaer skal sættes efter primært syntaktiske principper, men nyt komma nogenlunde der hvor man også ville sætte pausekomma, selv om grundlaget ikke længere beskrives som prosodisk. Nu lyder formuleringen i indledningen til tegnsætningsafsnittet således:

Ved nogle tegn – fx ved komma og spørgsmålstegn – er der tale om faste regler for hvornår man skal sætte tegn, og hvornår man ikke skal.

Ved andre tegn – fx ved udråbstegn og tankestreg – er der tale om regler der giver en udstrakt grad af valgfrihed, og som i højere grad har karakter af tilbud end af påbud. (RO 1996, § 40).

Og i indledningen til afsnittet om kommatering står der:

Uanset om man vælger at følge de nye eller de traditionelle kommaregler, bør man følge samme regler inden for den samme tekst. (...)

Konsekvent placerede kommaer er en støtte for læseren, men har sjældent afgørende betydning for forståelsen. Kommareglerne skal derfor ikke opfattes som ufravigelige krav og påbud, men først og fremmest som en række råd og anbefalinger som det normalt er hensigtsmæssigt at følge. (RO 1996, § 45).

Kommareglerne fyldte nu 22 sider, heraf 4½ om nyt komma, 5 om traditionelt komma (resten er fælles); § 56, der flytter kommaer til venstre: 1½ side

I 3. udgave fra 2001 forsvandt det sidste afsnit, men ikke det første: Man bør stadig vælge konsekvent mellem de to systemer, men der gives ikke længere mulighed for at opfatte reglerne som råd og anbefalinger. Det svarer jo også ganske godt til formuleringen i § 40 om kommareglernes fasthed – og den blev ikke ændret.

I 4. oplag af denne udgave (fra 2005) afløstes de to adskilte kommasystemer af ét, dog med valgfrihed mellem at sætte startkomma (komma der udløses af at der følger en ledsætning) eller undlade det. Nu lyder formuleringen i indledningen til kommaafsnittet (§ 45) således:

I de tilfælde hvor det er valgfrit at sætte startkomma, anbefales det at man undlader at sætte dette komma. Men uanset om man vælger at sætte startkomma eller ej, bør man følge samme praksis inden for samme tekst. (RO 2005, § 45).

I 2012 blev formuleringen strammet yderligere, så nu ”skal man følge samme praksis indenfor samme tekst”. I RO 2001 fyldte kommareglerne 22½ side, heraf 5 om nyt komma, 5 om traditionelt

komma; § 56, der flytter kommaer til venstre: 1½ side. I RO 2005 voksede de en smule: 23½ side, heraf 9 om med og uden startkomma; § 50, der i hovedsagen flytter startkommaer mod venstre, men som nu også har idiotkommareglen med, fylder 3½ side. I RO 2012, der ganske vist har lidt større skrift, er § 50 vokset til 5 sider.

Formelt er der altså nu kun ét system med en valgfrihed, men kravet om at vælge konsekvent betyder i praksis at de to adskilte systemer fortsætter: Kommatering med startkomma svarer nøje til traditionelt komma, og kommatering uden startkomma til nyt komma. Valgfriheden gælder ikke ved hvert enkelt komma, men kun generelt mellem at sætte startkommaer eller ikke. Ændringen opfattes i offentligheden normalt sådan at grammatisk komma nu er det eneste officielt tilladte, og der er næsten ingen andre end Sprognævnet selv der ikke sætter startkomma.

Desuden er reglernes detaljeringsgrad (og dermed omfang) vokset voldsomt. Det må ses som et resultat af den opfattelse at detaljeringsgraden er afgørende for forståelsen og anvendeligheden af reglerne.

Ekerot beskriver som nævnt udviklingen i svensk som en spontan sprogudvikling der er foregået ved opblødning/modificering indenfor rammerne af den rigide sætningskommatering, og som har fulgt en naturlig vej i den forstand at visse typer af kommaer udgik af svensk kommateringspraksis før andre, ifølge Ekerot er udviklingen forløbet nogenlunde således:

- a) Sätt alltid komma mellan fullständiga satser.
 - b) Undvik komma när det inte motsvaras av en prosodisk gräns.
 - c) Undvik komma vid nödvändiga bisatser.
 - d) Undvik komma om det inte behövs för att meningen ska kunna tolkas utan besvär.
- (Ekerot 1991:53).

Den rigide sætningskommatering (Lagerlöf) svarer til (a), skribent A's kommatering svarer til (b), skribent C's og den kommatering som det svenske sprognævn anbefalede da artiklen blev skrevet, svarer til (c),

mens (d) repræsenterer en mere radikalt minimalistisk kommatering, eksemplificeret med et citat fra Jan Guillous roman *Coq Rouge* fra 1986.

Dansk Sprognævns anbefalinger og forskrifter om at holde systemerne adskilte kan vist kun ses som et forsøg på at forhindre en sådan gradvis udvikling ved at sætte bom over den naturlige udviklings vej; måske har man håbet at kravet ville udløse en revolution. I svensk språkvård har reglerne for rigid sætningskommatering (traditionel grammatisk kommatering med startkomma) tilsyneladende været opfattet som en specifikation af hvor mange kommaer der maksimalt kunne sættes, med råd og vejledning om hvordan man kunne klare sig med færre end det tilladte maksimum, men uden trusler om bål og brand hvis man satte lidt flere end det tilladte minimum.

Sprognævnet burde i første omgang overveje at indføre en sådan måde at se kommareglerne på: Traditionel grammatisk kommatering med startkommaer er maksimalkomma, nyt (grammatisk) komma uden startkommaer er minimalkomma, i håb om at der kunne komme en gradvis udvikling som den svenske og norske i gang, indenfor rammerne af den traditionelle kommateringspraksis. Rådgivningen må så gå ud på at undlade at sætte de mest forstyrrende kommaer:

1. Sæt komma hvis du mener at det er nødvendigt for forståelsen.
2. Sæt ikke komma hvis du er i tvivl.

På længere sigt kan man så overveje at beskrive retningslinjerne (og det er helt bevidst at jeg ikke skriver ”reglerne”, retningslinjer kan fraviges) for kommatering på grundlag af prosodiske og informationsstrukturelle forhold, fx med udgangspunkt i Ole Tøgebys ”fleksible funktionskomma” (1993), pædagogisk udmøntet til gymnasiebrug i *Brug sproget* (Jensen & Tøgeby 1994, § 62-64) som to funktionelle principper, sammenfatningsprincippet, der sætter komma på de steder hvor læseren skal sammenfatte meningen (fx efter ledsætninger), og parentesprincippet, der sætter komma omkring selvstændige enheder. I grundskolen bør man naturligvis lære at sætte punktum før man begynder på kommaer, og man bør lære at sætte komma efter sammenfatningsprincippet – som også er det

der bruges ved punktum – før parentesprincippet. En ændring i den retning fører naturligt til at man må overveje at acceptere kommaer efter tunge fundamenter og udeladelse af kommaer efter bestemmende relativsætninger når de ikke er meget tunge. Og så – hokus pokus, men over den tid der er nødvendig – har vi indført tydelighedskommaet – eller fået pausekommaet tilbage, men forhåbentlig i en mere pædagogisk version.

Litteratur

- Ekerot, Lars-Johan (1991) Satskommatering och tydlighetskommatering. Ett bidrag til den svenska kommateringens 1900-talshistoria. *Studier i svensk språkhistoria* 2. Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph (red.) Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg:31-56.
- Grünbaum, Catharina & Une Hellsten (red.) (2005) *Birgittas visbok*. Stockholm: Explicare.
- Götzsche, Hans (2011) *Kommasætning og anden interpunktion Kommaet i teori og praksis – et essay*. <http://www.cfl.hum.aau.dk/digitalAssets/34/34838_teo_komma.pdf> (set 28.11.2014).
- Hansen, Aage (1957) *Pausekommaet*. København: Gyldendal.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft (2011) *Grammatik over det Danske Sprog III: Sætningen og dens konstruktion*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hårbøl, Karl (1993) Kommaer i praksis – den grammatiske kommatering i nogle bøger og aviser. *Komma – hvornår og hvorfor. En debatbog om kommatering*. Henrik Galberg Jacobsen & Mogens Gradenwitz (red.). Dansk Sprognævns skrifter 20. København: Dansk lærerforening:89-123.
- Jacobsen, Henrik Galberg (1989) De kommaer, de kommaer. *Nyt fra Sprognævnet* 1989/1:1-6.
- Jacobsen, Henrik Galberg (2001) Et tegn på vej. *Mål og mæle* 2001/2:20-26.
- Jacobsen, Henrik Galberg (2010) *Ret og Skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005*. Dansk Sprognævns skrifter 42. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Jensen, Henning Vagn & Ole Togeby (1994) *Brug sproget!*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jørgensen, Henrik (2008) Et mislykket eksperiment. *Bag ordene*. Margrethe Heidemann Andersen & Jørgen Nørby Jensen (red.): Dansk Sprognævns skrifter 41. København:68-78.

- RO (1918) = *Saabys Retskrivningsordbog*. P.K. Thorsen (udg.). København: Gyldendal.
- RO (1955) = *Retskrivningsordbog*. Dansk Sprognævn (udg.). København: Gyldendal.
- RO (1986) = *Retskrivningsordbogen*. Dansk Sprognævn. København: Gyldendal.
- RO (1996) = *Retskrivningsordbogen*. 2. udgave. Dansk Sprognævn. København: Aschehoug.
- RO (2001) = *Retskrivningsordbogen*. 3. udgave. Dansk Sprognævn 2001. København: Alinea-Aschehoug.
- RO (2005) = *Retskrivningsordbogen*. 3. udgave. 4. oplag (2005) med ændrede kommaregler. Dansk Sprognævn. København: Alinea-Aschehoug.
- RO (2012) = *Retskrivningsordbogen*. 4. udgave. Dansk Sprognævn. København: Alinea.
- Togeby, Ole (1993) Fleksibelt funktionskomma. *Komma – hvornår og hvorfor. En debatbog om kommatering*. Henrik Galberg Jacobsen & Mogens Gradenwitz (red.). Dansk Sprognævns skrifter 20. København: Dansklærerforeningen:63-72.